

**Kolosi Tamás–Róbert Péter: A magyar társadalom
szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő
folyamatai a rendszerváltás óta**

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Kolosi Tamás–Róbert Péter (2004) „A magyar társadalom szer-
kezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszer-
váltás óta”: in: *Társadalmi riport 2004*,
Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.).
Budapest: TÁRKI, Pp. 48–74.

A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta

Kolosi Tamás – Róbert Péter

1. Bevezetés

Tanulmányunkban a társadalmi egyenlőtlenségek alakulását és az egyének mobilitását vizsgáljuk a rendszerváltás másfél évtizedes időszakában, 1988 és 2003 között. Az elemzés két részre oszlik. A tanulmány első részében a Magyar Háztartás Panel (MHP), illetve a TÁRKI Háztartás Monitor kutatások (a továbbiakban TÁRKI Monitor) adatai alapján végzünk idősoros összehasonlítást. A rendelkezésre álló adatok egyik típusa (MHP) ugyan alapvetően longitudinális adatbázis, de ezt a sajátosságát most nem használjuk ki.¹ A MHP adatokat úgy tekintjük, mint keresztmetszeti felvételeket, s az ebből adódó idősort egészítjük ki a TÁRKI Monitor kutatások adataival, amelyek viszont valóban keresztmetszeti felvételekből származnak. A tanulmány első részében elsősorban három kérdésre fókuszálunk: (1) a gazdasági aktivitás-inaktivitás változása a vizsgált időszakban; (2) a foglalkoztatottak rétegszerkezetének alakulása; (3) a jövedelmi egyenlőtlenségek fő tendenciái. Az első rész lezárásaként a magyar társadalom rétegződésére vonatkozóan két összevont mutatót dolgozunk ki: egy státuszindexet, ami az egy főre jutó családi jövedelmen, a lakáskörülményeken és az anyagi-vagyoni helyzeten és fogyasztáson alapul, valamint egy összevont osztálysémát, ami alapvetően a foglalkozáson alapul, de figyelembe veszi az előbbi státuszindexen elfoglalt helyet is.

A tanulmány második részében a TÁRKI Monitor 2003 adatfelvétel retrospektív életút adatait használjuk fel arra, hogy az 1988 és 2002 közötti időszak mobilitási folyamatait tipizáljuk, illetve megvizsgáljuk, hogy a különböző tipikus életpályák milyen társadalmi helyzethez vezették képviselőiket 2003-ra. Elemzésünkben alapvetően négy életút típust különítünk el. A legidősebbek már 1988-ban nem voltak aktív szereplői a munkaerőpiacnak, ők a

¹ Máshol végeztünk elemzéseket az MHP adatbázisán longitudinális jelleggel (ld. Kolosi–Sági 1998; Bukodi–Róbert 2002).

rendszer váltás nézőpontjából „elveszett nemzedék”. A következő generáció egyik része a „kilépő nemzedék”, akik az 1988–2002 közötti időszakban léptek ki vagy szorultak ki a munkaerőpiacról, részben demográfiai okból (életkora következtében elérte a nyugdíjkorhatárt), részben gazdasági okból (állását elvesztette, tartós munkanélkülivé vagy eltartottá vált, idő előtt nyugdíjba vonult). A középgeneráció egy másik része az „aktív nemzedék” alapvetően a munkaerőpiacon volt az 1988–2002 időszakban, vagy úgy, hogy az egész időszak alatt végig volt kereső foglalkozása, vagy úgy hogy rövid ideig munkanélküli vagy eltartott volt. Végül a legfiatalabbak jelentik a „belépő nemzedéket”, akik 1988-ban még eltartottak, tanulók voltak, de 1988 és 2002 között felnőttek, iskoláikat befejezték és jelentős részük munkába állt már a rendszerváltás után. Az életút elemzés kapcsán a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy a különböző nemzedékek, s ezek különböző mobilitási utat bejárt csoportjai milyen társadalmi státuszba, osztályhelyzetbe jutottak el 2003-ra.

2. A magyar társadalom szerkezeti átalakulása és a rétegződés fő jellemzői, 1992–2003

2.1. A gazdasági aktivitás alakulása

Adataink alapján jól látható, hogy a rendszerváltást követő transzformációs válság egyik fő jellemzője a gazdasági aktivitás alacsony szintje. (1. táblázat) A MHP első hullámának adatai szerint 1992-ben a 16 éven felüli népesség kevesebb mint fele (46,6%) volt jelen a munkaerőpiacon valamilyen formában, az alkalmi munkavállalókat, illetve a nyugdíj mellett dolgozókat is számításba véve. Bár adataink nem vethetők pontosan össze más forrásokkal, de a foglalkoztatás csökkenése Magyarországon már az 1980-as években elkezdődött, s 1990 után felerősödött.² Ami viszont az 1992 és 2003 közötti időszakban megfigyelhető, azonos módon számított adatok szerinti tendenciát illeti, gyakorlatilag egy igen-igen lapos U alakú görbéről beszélhetünk. A foglalkoztatottság aránya az 1990-es években valamelyest tovább csökkent,

² Pl. a KSH kiadványok egyes időszakaiban a „munkavállalási korú népesség” (15–59 éves férfiak, 15–54 éves nők) adatai szerepelnek, s ebben az esetben a gazdasági aktivitás az 1980-ban 79,5%; 1990-ben 75,2%; 1996-ban 56,8%. (KSH 1997:17) Ehhez képest az 1. táblázat adatai értelemszerűen alacsonyabbak, mivel a 16 éven felüli népességre vonatkoznak felső korhatár nélkül.

az 1996-os MHP adatok szerint – az alkalmi munkavállalókat és a nyugdíj mellett dolgozókat ismét beszámítva – 43% tartozott ide, miközben a megfelelő arány 2000-ben 42% volt.³ Az ezredfordulót követően viszont úgy tűnik megindult a foglalkoztatottság lassú növekedése a magyar gazdaságban, amennyiben a legfrissebb 2003-as adatok gyakorlatilag szinte ugyanolyan arányt jeleznek (46%), mint a kiinduló 1992-es adatok.

A 16 éven felüli népesség többségét kitevő inaktívok mintegy egyharmada nyugdíjas. Arányuk a vizsgált időszakban nagyjából állandónak mondható, sőt 2003-ban még valamivel alacsonyabb is.⁴ A másik nagy inaktív csoport az eltartottak, arányuk az 1990-es évek első felében jelentősen 9-ről 15%-ra növekedett, de az ezredfordulóra már újból valamelyest csökkent, 12%-ra.

1. táblázat. A 16 éven felüli népesség megoszlása gazdasági aktivitás szerint (%)

	1992	1996	2000	2003
Alkalmazott	40,2	34,8	34,6	38,9
Vállalkozó	3,7	5,3	5,1	4,8
Alkalmi munkás	1,0	1,3	1,1	1,8
Nyugdíj mellett dolgozik	1,6	1,6	1,6	0,7
Gyesen vagy gyeden van	3,7	4,0	4,0	3,8
Munkanélküli	5,7	4,1	7,2	5,2
Nyugdíjas	35,1	33,8	34,4	32,2
Eltartott	9,1	15,0	12,1	12,5
N	4508	4131	4355	4763

2.2. A foglalkozási szerkezet változása

A foglalkozási szerkezet átalakulása szintén magán viseli a gazdasági átalakulás hatását. A vezetőket tekintve a hierarchia tetején a felsővezetők aránya lényegében stabilan 2% körüli értéket mutat a teljes vizsgált időszakban. A középvezetők esetében eközben enyhe növekedést, az alsóvezetők esetében

³ Érdemes utalni arra, hogy az 1996-os adat a MHP longitudinális kutatásából való, tehát itt jelen van a „mintakopás” problémája, (amit természetesen megfelelő súlyozással korrigáltunk), miközben a 2000. évi adat az adott TÁRKI Monitor keresztmetszeti felvételéből való. A tendenciát tehát nem érinti, hogy más típusú adatforrásunk van.

⁴ A KSH adatai a nyugdíjban vagy nyugdíjszerű ellátásban részesülők arányáról a teljes népességben belül növekvő tendenciát mutatnak a 1990-es években, de a növekedés megállt az ezredfordulóra (KSH 2003: 201, 11.8. ábra).

pedig enyhe csökkenést tapasztalunk. Összességében a felső- és középvezetői munkakörben dolgozók aránya a vizsgált időszak végén, 2003-ban valamivel magasabb (7,1%), mint 1992-ben volt (6,8%), ami összefüggésbe hozható mind a privatizációs folyamattal, az „osztályvezető helyettesek forradalmával”, mind a gyorsított generációváltással (Kolosi 2000).

2. táblázat. A 16 éven felüli népesség megoszlása foglalkozási csoportok szerint (%)

	1992	1996	2000	2003
Felsővezető	2,2	1,7	2,7	2,1
Középvezető	4,6	4,4	2,9	5,0
Alsóvezető	7,1	5,5	5,5	4,5
Beosztott értelmiségi	8,5	10,7	9,8	11,4
Egyéb szellemi	15,8	14,4	15,2	13,2
Önálló foglalkozású	8,1	12,9	11,1	11,0
Szakt munkás	24,8	22,8	29,1	30,1
Betanított munkás	16,7	15,6	15,6	21,3*
Segéd munkás	6,6	8,0	5,5	-
Mezőgazdasági fizikai	5,6	4,0	2,6	1,4
N	2024	1723	1829	1706

Megjegyzés: * 2003-ban a betanított és segéd munkások összevontan szerepelnek a táblázatban.

A vizsgált időszakban szintén növekedett a beosztott értelmiségiek aránya. Az alkalmazásban lévők képzettségi szintje tehát javult, összhangban a felsőoktatás bővülésével, ami szintén a rendszerváltás után kezdődött. Már 1992-ben viszonylag magas (8%) volt az önálló foglalkozásúak aránya a keresők között, hiszen a szocializmus időszakában ez az arány mindössze 3% körül alakult. Az önállóak aránya tovább növekedett az 1990-es évek közepéig (13%), utána azonban ez a szint stabilizálódott. A munkaerő képzettségi összetétele javult a fizikai szférában is, amit a szakt munkások arányának növekedése mutat. Ez a folyamat azonban inkább az 1990-es évek második felében ment végbe. A szakképzetlen munkások között elsősorban a mezőgazdaságban dolgozók aránya csökkent, lényegében folyamatosan 1992 és 2003 között.

2.3. A jövedelmi rétegződés alakulása

Tekintettel arra, hogy a kötetben más tanulmányok részletesebben foglalkoznak a jövedelmi egyenlőtlenségekkel és a szegénységgel, itt csak a jövedelmi rétegződés legfontosabb fejleményeire utalunk, alapvetően a társadalmi rétegződés szélesebb nézőpontjából. Két indikátort választottunk ki a társadalmi szerkezet átalakulásának jellemzéséhez. Az egyik az egy főre jutó háztartási jövedelmek alapján képzett decilisek esetében a legfelső és a legalsó decilisek egymáshoz viszonyított aránya. Mint a legtöbb jövedelemegyenlőtlenségi mutató esetében, itt is elsősorban a társadalmi átalakulás első szakaszában, az 1980-as évek vége és 1992 között következett be jelentős növekedés (Tóth 2003). Az itt szereplő adatok szerint (3. táblázat) már 1992-ben 7,4 volt ez az arány, vagyis a legfelső jövedelmi tizedbe tartozók esetében az egy főre jutó háztartási jövedelem összege mintegy 7 és félszer volt nagyobb, mint a legalsó jövedelmi tizedbe tartozók esetében mért egy főre jutó háztartási jövedelem. Ezt követően, az átalakulás további időszakában csak viszonylag kis mértékben nőtt tovább a jövedelmi egyenlőtlenségnek ez a mutatója, ami az ezredfordulóra 7,5 értéket vett fel méréseink szerint. A TÁRKI Monitor legújabb felvétele szerint ezután 2003-ban ismét nagyobb mértékű (8,4) volt az egy főre jutó háztartási jövedelem alapján kialakított legfelső és a legalsó decilis hányadosa.

3. táblázat. Az egy főre jutó háztartási jövedelmek alapján számított legfelső és legalsó decilis aránya

	1992	1996	2000	2003
Felső decilis / alsó decilis	7,44	7,04	7,52	8,43

Korábbi kutatási eredmények szerint a magyar társadalomban jelen van egy olyan tendencia is, ami azt jelzi, hogy az ezredfordulóra lecsökkent a társadalom polarizációja, és az 1990-es évek második felétől kezdve a gazdasági növekedés következtében megállt a középrétegek süllyedése, viszont megkezdődött a jobb anyagi körülmények, a jólét „lefelé csúszása” a társadalmi hierarchia mentén e rétegek irányába (Kolosi 2000). Mégis ez a legfrissebb adat nem e tendencia irányába mutat, ami valószínűleg a gazdasági növekedés lassulásával, az elmúlt évek fokozott gazdasági problémáival hozható összefüggésbe.

4. táblázat. Az egy főre jutó háztartási jövedelmek növekedése 2001 és 2003 között az egyes jövedelmi decilisek csoportjaiban (Ft)

	Legsúly	2.	3.	4.	5.	6.
Összeg: 2001	13 706	22 018	26 641	30 998	34 634	38 436
Összeg: 2003	19 173	29 589	36 548	42 175	47 051	53 032
Növekedés	1,40	1,34	1,37	1,36	1,36	1,35
	7.	8.	9.	Legfelső	Átlag	
Összeg: 2001	43 020	48 455	58 494	108 347	41 368	
Összeg: 2003	58 900	67 752	83 155	161 535	59 767	
Növekedés	1,37	1,40	1,42	1,49	1,44	

A másik egyenlőtlenségi indikátorunk azt mutatja meg, hányszorosára növekedett az egy főre jutó háztartási jövedelem az egyes jövedelmi tizedekben 2001 és 2003 között. Abszolút értékben ez a növekedés átlagosan majdnem másfélszeres, 41 ezer forintra majd 60 ezer forintra (4. táblázat). Az adatok azonban azt is jelzik, hogy a legnagyobb, átlag feletti mértékű abszolút jövedelemnövekedés éppen a legalsó és a legfelső jövedelmi decilisekben következett be (1,4 és 1,49). Eszerint tehát abszolút értékben az átlagnál jobban növekedett az ezredfordulót követően a társadalom tetején lévők, valamint a társadalom alján lévők keresete. Utóbbiak esetében feltehetően az őket leginkább érintő minimálbér-emelkedés hatásáról van szó. Ugyanakkor, mivel a legfelső jövedelmi decilisben valamivel még nagyobb növekedést regisztráltunk, nem állíthatjuk, hogy megállt volna a jövedelmi differenciálódás, amely lényeges hatással van a társadalmi rétegződésre. Ráadásul a társadalom közepén a jövedelmek abszolút növekedése átlag alattinak mutatkozott 2001 és 2003 között. Ez szintén azt jelzi, hogy a középrétegekkel kapcsolatos pozitív tendenciát mutató folyamat, amely az 1990-es évek második felét jellemezte, az elmúlt években módosult, a jólét „lefelé csúszása” a társadalomban, remélhetően csak átmenetileg, de megtorpant.

2.4. A magyar társadalom vertikális differenciálódása 2003-ban

Mind a nemzetközi, mind a hazai rétegződéskutatásban jelentős hagyománya van az olyan státuszindexek készítésének, amelyek vertikálisan differenciálják a társadalmat. Itt nem térünk ki arra a rétegződési vitára, amely a vertikális differenciálódást és a horizontális differenciálódást állítja szembe, a társa-

dalmi státuszok konzisztens, illetve inkonzisztens jellegével foglalkozik, ebben az elemzésben érdeklődésünk középpontjába a hierarchikus egyenlőtlenségeket állítjuk.⁵

Hasonlóan több korábbi kutatásunkhoz, amikor a MHP, illetve a TÁRKI Monitor kutatások adatait elemeztük, ezúttal is több vertikális dimenzió mentén mértük a társadalmi státuszt.⁶ A 2003. évi TÁRKI Monitor felvételben rendelkezésünkre álló adatok alapján a társadalom vertikális differenciálódásának első eleme az egy főre jutó háztartási jövedelem, amelyet már az előzőekben is vizsgáltunk. A második elem a lakáskörülmények, amit az elemi információk négy típusa alapján alakítottunk, melyek a következők: laksűrűség; a lakás infrastrukturális felszereltsége (WC, melegvíz ellátás módja, bekábelezettség: ISDN, ADSL megléte); lakáshátrányok (dohosság, vízesség, sötétség, zaj, rossz műszaki-fizikai állapot – a kérdezett véleménye alapján); végül a lakás berendezésének színvonala (a kérdezőbiztos megítélése szerint). Harmadszor a vagyoni helyzetre és az (anyagi) életkörülményekre vonatkozóan alakítottunk ki egy indexet, amely szintén négyféle elemi információra épült. Számításba vettük a megtakarításokat (takarékbetét, különféle részvények, értékpapírok birtoklása, spórolt készpénz); a vagyoni helyzetet (második lakóingatlan, telek); a szokásos tartós fogyasztási cikkekkel (színes tévé, automata mosógép, mikrohullámú sütő, videomagnó, DVD, házimozsi, hifiberendezés, mosogatógép, videokamera, digitális fényképezőgép) való ellátottságot, autóbirtoklását, valamint olyan eszközökkel való rendelkezést, mint PC, internet-hozzáférés. Végül e harmadik indexnél figyelembe vettük az üdülési szokásokat is, különbséget téve azok között, akik sosem nyaralnak, akik az elmúlt 5 évben legalább 1 hétig voltak üdülni, s ezen belül, akik ilyen alkalommal szállodában laktak és/vagy étteremben étkeztek.

Az indexek kialakításához felhasznált elemi méréseket standardizáltuk (z-score), s ezután összegeztük őket, tehát a változók társadalmi gyakoriságuknak, előfordulásuknak megfelelő súllyal kerültek be az indexbe.⁷ Utolsó lé-

⁵ Megjegyezzük, hogy a nem vertikális, az inkonzisztenciákra nagy súlyt helyező rétegződési modellek is vertikális dimenziókból indulnak ki, s a különböző társadalmi egyenlőtlenségekben elfoglalt hierarchikus helyzetek tipikus kombinációit vizsgálják, amint ezt tette Lenski (1954), illetve Magyarországon elsőként a Rétegződés-modell vizsgálat is (Kolosi 1987).

⁶ Pl. Fábán–Róbert–Szívós (1998) esetében a jövedelmi helyzet, a megtakarítások nagysága, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság és a vagyoni helyzet voltak ezek a dimenziók; Fábán–Kolosi–Róbert (2000) esetében pedig a lakáskörülmények, az anyagi fogyasztás és a kulturális fogyasztás alapján készültek státuszindexek.

⁷ A lakáskörülményekre és az anyagi-vagyoni helyzetre vonatkozó indexek korrelációja 0,546; az egy főre jutó háztartási jövedelemmel való korreláció pedig a lakáskörülmény-index esetében 0,255, a vagyoni és anyagi helyzet esetében 0,318.

pésként a három index alapján főkomponens elemzéssel állítottunk elő egy összevont státuszindexet.⁸

A társadalom vertikális differenciálódására vonatkozó eredményeinket foglaltuk össze az 5. táblázatban, amely tartalmazza mind a jövedelmi, a lakáskörülményekre és a vagyoni-anyagi helyzetre vonatkozó változónk, valamint a társadalmi státuszindex átlagait a 2003-as foglalkozási-aktivitási státusz (nem dolgozók esetében az utolsó foglalkozás vagy az inaktivitás fő típusa) szerint. Adataink alapján minden tekintetben a nagy- és közepes vállalkozók, valamint a szabadfoglalkozású értelmiségiek társadalmi helyzete a legjobb, (ami a szóban forgó kérdezettek alacsony esetszáma miatt valójában nem értelmezhető, de azért hihető eredmény). Az egy főre jutó nettó háztartási jövedelmek esetében a felső- és középvezetők vannak még „dobogós helyen”, az utóbbiaktól alig maradnak le a gazdálkodók. A lakáskörülmények tekintetében a felsővezetők helyzete alig rosszabb a nagy- és közepes vállalkozók, valamint a szabadfoglalkozású értelmiségiek csoportjáénál. Őket az egyéni vállalkozók, a középvezetők és a beosztott értelmiségiek követik. A vagyoni és az anyagi életkörülmények esetében is a felsővezetők, egyéni vállalkozók sorrend adódik a „dobogó” második és harmadik fokán, s utánuk következnek csak a középvezetők és a beosztott értelmiségiek. A társadalmi hierarchia alján azok az inaktív személyek szerepelnek, akik soha nem dolgoztak, valamint ide sorolhatók még a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a szakképzetlen munkások. Az átlaghoz a legközelebb a szakmunkások rétegét találjuk. Ezek az eredmények összességében valószerűek, a kialakított mérőműszerek érvényesnek tűnnek.

⁸ A módszer egy olyan rotálatlan főkomponens elemzésre épít, amelynek sajátértéke 1 felett volt (1,76). Ez a főkomponens, amely tehát a társadalom vertikális differenciálódását fejezi ki a jövedelmek, a lakáskörülmények és a vagyoni helyzet és (anyagi) fogyasztás alapján, az eredeti három változó teljes szórásának 58,7%-át magyarázta meg. A kommunalitás a lakáskörülmények esetében 0,813, a vagyoni és anyagi helyzet esetében 0,843, az egy főre jutó háztartási jövedelem esetében 0,624. Az ezen a módon kialakított státuszindexben tehát nagyobb súllyal vannak jelen a lakás- és az anyagi életkörülmények, amely indexek mögött gazdagabb információ mennyiség áll, mint a jövedelem.

5. táblázat. Vertikális differenciálódás foglalkozási és inaktivitási csoportok* szerint, 2003

Foglalkozási-aktivitási státusz	Egy főre jutó háztartási jövedelem	Lakás-körülmény	Vagyon és anyagi fogyasztás	Társadalmi státusz (főkomponens)
Nagy- és közepes vállalkozó + szabadfoglalkozású értelmiségi	216 459	4,19	12,78	2,16
Egyéni vállalkozó	78 275	2,62	5,87	0,76
Gazdálkodó	81 337	0,43	4,11	0,51
Felső vezető	97 676	3,99	7,04	1,08
Középvezető	84 666	2,57	5,05	0,78
Alsóvezető	75 893	1,57	0,79	0,34
Beosztott értelmiségi	80 228	2,26	5,03	0,69
Egyéb szellemi	66 406	1,56	1,99	0,37
Szakt munkás	59 386	-0,04	-0,81	-0,00
Szakképzetlen munkás	46 287	-2,02	-5,08	-0,52
Mezőgazdasági fizikai	43 767	-3,41	-6,53	-0,73
Nyugdíjas, nyugdíjszerű járadékot kap, nem dolgozott	50 910	-1,29	-5,09	-0,39
Tanuló	57 006	0,47	3,75	0,31
Egyéb inaktív, nem dolgozott	33 799	-5,21	-5,87	-0,96
<i>Átlag</i>	<i>60 122</i>	<i>0,17</i>	<i>0,75</i>	<i>0,00</i>
Szórás	56 660	4,61	8,41	1,00
Eta	0,30	0,43	0,49	0,55
N	4000	3843	3898	3745

Megjegyzés: *Az inaktívak esetében az utolsó foglalkozás alapján, a soha nem dolgozók esetében az inaktivitás fő típusa szerint. Az esetszámok csökkenésének oka az adathiányok (halmozódó) előfordulása az elemi változók esetében.

2.5. Osztályhelyzet és rétegződés 2003-ban

Elemzésünk első részének lezárásaként egy összevont osztálysémát alakítottunk ki, amely részben a foglalkozási pozíción, részben a társadalmi státusz-hierarchiában elfoglalt helyzeten alapul.⁹ Öt csoportot különböztettünk meg, amelyeket a következőképpen definiáltunk:

⁹ Gyakorlatilag a státuszindexet decilisekre osztottuk és a 12 foglalkozási csoport és a státusz-tizedek együttes eloszlása (keresztátlója) alapján soroltuk be a személyeket.

1. Az *elit*be tartoznak a nagy- és közepes vállalkozók, a szabadfoglalkozású értelmiségiek, de a felsővezetők és az értelmiségiek esetében már csak azok, akik a státuszindex legfelső decilisébe kerültek.

2. A *felső középosztály*ba tartoznak a legfelső decilisébenél rosszabb státuszú felsővezetők; a középvezetők, az egyéni vállalkozók és a gazdálkodók közül azok, akik a státuszindex legfelső decilisébe kerültek; valamint az értelmiségiek közül azok, akik a státuszindex 6–9. decilisébe tartoznak.

3. A *középosztály*ba tartoznak a legfelső decilisébenél rosszabb státuszú középvezetők, egyéni vállalkozók és gazdálkodók; az értelmiségiek közül azok, akik a státuszindexen az 1–5. decilisbe kerültek, az alsóvezetők, az egyéb szellemi (irodai) foglalkozásúak; valamint a szakmunkások közül azok, akik státuszukat tekintve a felső három decilisébe kerültek.

4. A *munkásosztály*ba tartoznak az ennél rosszabb státuszú szakmunkások; valamint a szakképzetlen és a mezőgazdasági munkások, ha a státuszindex 4. vagy annál magasabb tizedébe kerültek.

5. A *depriváltak* közé tartoznak azok a szakképzetlen és a mezőgazdasági fizikai munkások, akik a státuszindex alsó három decilisébe kerültek.

Osztálysemánk tehát alapvetően a foglalkozási pozícióra épül, összhangban a nemzetközi és hazai rétegződéskutatási gyakorlattal, de ezt a pozíciót korrigáljuk a társadalmi státusszal. Azok esetében, akiknek 2003-ban már nem, vagy átmenetileg éppen nem volt foglalkozásuk, az utolsó foglalkozási pozícióból indultunk ki. Hozzá kell tennünk, hogy ezt a korábbi foglalkozási pozíciót is a 2003-as társadalmi helyzettel korrigáltuk. Kimaradtak ebből a kategorizálásból azok, akiknek soha nem volt foglalkozásuk.

6. táblázat. A 16 éven felüli népesség megoszlása társadalmi osztályok* szerint, 2003 (%)

Társadalmi osztályok	Megoszlás
Elit	3,0
Felső középosztály	8,1
Középosztály	30,8
Munkásosztály	37,8
Depriváltak	20,3
N	3604

Megjegyzés: * Az inaktívakat (nyugdíjas, munkanélküli, eltartott) az utolsó foglalkozásuk szerint soroltuk be, de ez ő esetükben is módosult a társadalmi státusz főkomponens értéke alapján, (ami a jelenlegi helyzetükre vonatkozik). Azokat a személyeket, akik soha nem dolgoztak (háztartásbeli, eltartott, tanuló), ebben a tipizálásban nem vettük figyelembe.

Eljárásunk végeredményét a 6. táblázat mutatja. Eszerint a minta 3%-a tartozik az *elit* csoportba, ahová a nagy- és közepes vállalkozók, a szellemi szabadfoglalkozásúakon kívül a felsővezetők 35%-a és az értelmiség 23%-a is bekerült, mivel státuszuk alapján a legfelső decilisbe tartoztak.¹⁰ A *felső középosztály* a minta 8%-a, itt található a felsővezetők további 65%-a, a középvezetők, egyéni vállalkozók és gazdálkodók 26–28%-a, akik a státuszindex legfelső decilisében voltak, s az értelmiség 59%-a, akik társadalmi státusza a legfelső deciliséhez képest rosszabb, de legalább a 6. decilisben vannak. A *középosztály* mintegy 31%-ot tesz ki, itt van értelmiség 18%-a (státuszindexük alapján ők az 1–5. decilisekben vannak), a középvezetők, egyéni vállalkozók és gazdálkodók mintegy háromnegyede, az alsóvezetők, az egyéb szellemi (irodai) dolgozók, valamint a szakmunkások felső egynegyede. A *munkásosztály* 38%, ide tartozik – társadalmi státusza alapján – a szakmunkások háromnegyede, a szakképzetlen munkások fele, s a mezőgazdasági fizikaiak 40%-a. Végül a 20%-ot tekinthetünk *depriváltak*, ahová a szakképzetlen munkások fele és a mezőgazdasági fizikaiak 60%-a tartozik, akik társadalmi státuszuk alapján legfeljebb a 3. decilisbe kerültek.¹¹

3. Tipikus életutak és az életút hatása a rétegződésre

3.1. Életút-típusok a rendszerváltás időszakában

A TÁRKI Monitor 2003-as kutatása során retrospektív módszerrel gyűjtöttünk adatokat a kérdezettek aktivitási és foglalkozási történetéről 1988 és 2003 között.¹² Az életút-típusok kialakítása során négy nagy kategóriát, illetve azokon belül néhány alcsoportot különböztettünk meg.

¹⁰ Összehasonlításképpen, amikor egy korábbi modellünkben (az 1999-es TÁRKI Monitor felvétel adatain) szintén három dimenzióban vizsgáltuk a társadalmi helyzetet, de a foglalkozás és a jövedelem helyett inkább az életstílus-csoportokra irányult a kutatás, egy klaszterelemzés eredményeként a minta mindössze 1%-a került az elitbe. (Fábián–Kolosi–Róbert 2000)

¹¹ Ismét összehasonlításképpen, a fentebb idézett életstílus tipológia esetében, a 4 évvel korábbi adatokon végzett klaszterelemzés eredményeként, a minta 31%-a került a deprivált-szegények csoportjába. (Fábián–Kolosi–Róbert 2000)

¹² A kutatás során az ún. naptári módszer (*calendar method*) egyszerűsített változatát alkalmaztuk. A kérdezettnek 1988 és 2002 között évről évre kellett visszaemlékezni arra, hogy az adott évben dolgozott-e vagy inaktív volt; ha dolgozott, melyik foglalkozási csoportba tartozott (az 5. táblázatban is szereplő 12 kategória közül); ha nem dolgozott, akkor milyen inaktivitási csoportba (nyugdíjas, tanuló, háztartásbeli, gyecs/gyed, munkanélküli, szociális segélyezett) tartozott.

Az *elvezett nemzedék* tagjai olyan idős emberek, akik számára a rendszerváltás már későn jött, akik 1988-ban már nem voltak aktívak a munkaerőpiacon, akik számára elveszett annak a lehetősége, de kockázata is, hogy a gazdasági és politikai átalakulás befolyásolja foglalkozási karrierjüket. Foglalkozási útjuk már lezárult, esetükben 1988 és 2003 között nem regisztráltunk munkaerő-piaci tevékenységet.

A *kilépő nemzedék* tagjai olyan emberek, akik 1988-ban még munkában álltak, de 2003-ban már nem. Ők a rendszerváltás itt vizsgált 15 éves időszaka alatt tehát valamikor elhagyták a munkaerőpiacot. Egyik alcsoportjuk (*kilépő nemzedék 1.*) a *demográfiai kilépők*, akik „természetes módon” váltak inaktívvá: ebben az időszakban érték el a nyugdíjkorhatárt, és ennek megfelelően nyugdíjba mentek; vagy ebben az időszakban született gyermekük, s ezért gyesre, gyedre mentek, ahonnan esetleg vissza fognak térni, de ezt az adatfelvétel ideéig (2003) nem tették meg. Másik alcsoportjukba (*kilépő nemzedék 2.*) viszont a nem „önkéntes” kilépők, tehát a *kiszoruló* tartoznak. Ők 1988 és 2003 között úgy hagyták el a munkaerőpiacot, hogy munkanélküliek, háztartásbeliek, egyéb eltartottak, szociális segélyezettek lettek, s bár ebből az állapotból elméletileg visszatérhetnek még, ez eddig nem történt meg. Közülük sokak esetében, akiknél a fenti inaktivitási helyzeteket nyugdíjazás követte, nem is fog már megtörténni. Azok, akik így vagy úgy „idő előtt” nyugdíjba mentek, szintén a kiszoruló kilépők közé tartoznak.¹³

A rendszerváltás *aktív nemzedékének* tagjai azok, akik mind 1988-ban, mind 2003-ban dolgoztak. Egyik alcsoportjuk (*aktív nemzedék 1.*) esetében olyan kérdezettekről volt szó, akik az egész 15 éves időszak alatt, megszakítás nélkül a munkaerőpiacon voltak. A másik alcsoport (*aktív nemzedék 2.*) esetében viszont előfordult valamilyen – vagy demográfiai, vagy foglalkozási – megszakítás ebben az időszakban; az aktív keresői pályafutás során, pl. bizonyos ideig munkanélküliek voltak, gyereket szültek és neveltek, szociális segélyből éltek stb.

A *belépő nemzedék* tagjai azok a fiatal emberek, akik 1988-ban még nem voltak jelen a munkaerőpiacon, miután abban az időben még kiskorú eltar-

¹³ A törvényes nyugdíjkorhatárt itt nem vettük szigorúan. Egyértelműen korai a nyugdíjba menettel egy férfi esetében 54 éves korban és az előtt, egy nő esetében 49 éves korban és az előtt. Nyugdíjba „menekülést” és ebből következően kiszorulást valószínűsítettünk akkor is, ha valaki ezen életkorok és a törvényes nyugdíjkorhatár között ment nyugdíjba, (tehát nem olyan „korán”), de a nyugdíjas állapot előtt más inaktív státuszban (pl. munkanélküli, háztartásbeli, szociális segélyezett) volt, tehát nem közvetlenül munkából ment nyugdíjba. Azokat, akik gyesre/gyedre mentek, de ezt követően más inaktivitási státusba (kivéve tanuló) léptek át, átsoroltuk a kiszoruló közé.

tottak vagy tanulók voltak, akik valamilyen szintű képzésben vettek részt. A tulajdonképpeni belépők azok, akik a rendszerváltás 15 éves időszakában „nőttek fel”, fejezték be iskoláikat és kezdtek el dolgozni, ők alkotják a legnagyobb alcsoportot (*belépő nemzedék 1.*). De rajtuk kívül voltak a mintában olyan fiatalok is, akik a vizsgált időszakban még nem fejezték be a tanulmányaikat, tanulók voltak, s ezért „természetes módon” nem lehettek még belépők, ők egy kisebb alcsoport (*még nem belépő nemzedék*). S végül voltak olyan fiatalok is, akik ugyan már nem tanultak, de ennek ellenére nem sikerült munkába állniuk (*„belépő” nemzedék 2.*), hanem más inaktív kategóriába (munkanélküli, gyereket nevelő, szociális segélyezett) léptek át. Ez a harmadik alcsoport a „sikertelen” belépők, akik nem saját akaratukból inaktívak, hanem mert nem tudtak keresővé válni.

7. táblázat. *Életút-típusok a magyar társadalomban 1988 és 2003 között (%)*

Életút-típusok	Megoszlás
Elveszett nemzedék	15,6
Kilépő nemzedék 1. (demográfiai kilépők)	16,8
Kilépő nemzedék 2. (a kiszoruló kilépők)	16,1
Aktív nemzedék 1. (megszakítás nélkül a munkaerőpiacon voltak)	16,7
Aktív nemzedék 2. (megszakítással a munkaerőpiacon voltak)	11,1
Belépő nemzedék 1. (munkába álló fiatalok)	15,7
„Belépő” nemzedék 2. (munkába állni nem tudó fiatalok)	2,1
(Még nem) belépő nemzedék (tanulók)	5,9
N*	3947

Megjegyzés: * A tipizálást a teljes 16 éven felüli népességre elkészítettük azon esetek kivételével, ahol ezt az adathiány lehetetlenné tette.

Tipizálásunk eredményét mutatja a 7. táblázat. Eszerint a 16 éven felüli népesség 15,6%-ának foglalkozási életútját nem érintette a rendszerváltás, mivel 1988-ban már nem voltak a munkaerőpiacon, vagy esetleg soha nem dolgoztak. A népesség pontosan egyharmada hagyta el a munkaerőpiacot 1998 és 2003 között. Ezek felerészben demográfiai kilépők, felerészben viszont munkaerő-piaci kiszorulók voltak. Mintegy 28% azok aránya, akik aktívan jelen voltak a munkaerőpiacon a vizsgált időszakban. Ezek többsége megszakítás nélkül dolgozott a rendszerváltást követően is. Nem kevesen (11%) viszont egy átmeneti időre kiléptek a munkából ezen idő alatt. Majd 18% azok aránya, akik 1988 után, tehát már a rendszerváltást követően fejezték be iskoláikat. Ezek többsége (16%) munkába állt, egy másik hányad (2%) viszont 2003-ig egyáltalán nem tudott munkába állni azzal a végzettséggel, amelyet addig szerzett. Ez utóbbi csoport, akiket a képzés szempontjából

nem is az iskolából kilépőknek inkább „kihullóknak” lehetne nevezni, a korosztály mintegy 11–12%-át jelenti, ami nem kevés. Végül a 16 éven felüliek közül 6%-ot tesznek ki azok, akik még főállásban tanulnak valahol.

3.2. Az életút szerepe a társadalmi helyzet alakulásában

Elemzésünknek ebben a részében azt vizsgáljuk, hogy a különböző típusú életutak milyen társadalmi osztályba, illetve milyen társadalmi helyzetbe juttatták az embereket. Egyfelől leíró statisztikai eredményeket mutatunk be: milyen társadalmi osztályokba vezettek az egyes életutak, milyen átlagos társadalmi státusszal rendelkeznek 2003-ban az egyes nemzedékek képviselői? Másfelől oksági modelleket vizsgálunk, ahol az egyes nemzedékekre vonatkozóan tesztelünk konkrét kutatási kérdéseket. Ezek a kérdések a következők:

1. *Az elveszett nemzedék* esetében azt vizsgáltuk, hogy társadalmi státuszukat 2003-ban inkább egy demográfiai ismérv, az életkoruk, vagy inkább egy társadalmi tényező, az utolsó foglalkozásuk határozza meg.

2. *A kilépő nemzedék* esetében arra kerestük a választ, hogy milyen státuszkülönbséget eredményez az, ha valaki demográfiai okból (nyugdíjazás, gyermekszülés) hagyta el a munkaerőpiacot, vagy pedig kiszorult onnan.

3. *Az aktív nemzedék* esetében azt elemeztük, hogy milyen státuszkülönbséget eredményez az, ha valaki 1988 és 2003 között megszakítás nélkül vagy megszakítással volt jelen a munkaerőpiacon.

4. *A belépő nemzedék* esetében azt néztük meg, hogy az 1988 után munkába álló fiatalok (sikeres belépők) társadalmi helyzete hogyan viszonyul azokéhoz, akik 1988 és 2003 között végig a munkaerőpiacon voltak.

A leíró statisztikai eredményeket mutatja be a 8. és a 9. táblázat. Az előbbi, 8. táblázat csak azokat tartalmazza, akik az adatfelvétel idején (vagy valamikor korábban) a munkaerőpiacon voltak (van vagy volt utolsó foglalkozásuk), mivel a társadalmi osztályra vonatkozó sémánkban csak ők szerepeltek (ld. 6. táblázat).

8. táblázat. Az életút-típusok és a társadalmi osztályok kapcsolata (%)

Osztály	Elit	Felső közép- osztály	Közép- osztály	Munkás- osztály	Deprivált	Összesen
Nemzedék						
Elveszett nemzedék	0,4	3,1	22,5	39,7	34,3	100,0
Kilépő nemzedék 1. (demográfiai kilépők)	3,3	7,4	26,4	40,2	22,7	100,0
Kilépő nemzedék 2. (kiszoruló kilépők)	0,8	2,8	20,8	42,4	33,2	100,0
Aktív nemzedék 1. (megszakítás nélkül dolgozott)	5,9	15,2	42,0	31,6	5,3	100,0
Aktív nemzedék 2. (megszakítással dolgozott)	3,4	10,3	34,9	36,6	14,8	100,0
Belépő nemzedék 1. (munkába állók)	3,6	10,0	39,3	35,8	11,3	100,0

Megjegyzés: A táblázatban kvázi „kilépési mobilitási arányok” szerepelnek (sorszázalékolás), ami azt mutatja meg, hogy egy adott nemzedékhez tartozók milyen arányban kerültek valamely társadalmi osztályba. Azok, akik soha nem dolgoztak (háztartásbeli, eltartott, tanuló) nem szerepelnek ebben a táblázatban. Az esetszám: N=3556

Látható, hogy az *elveszett nemzedék* alig több mint egynegyede található a középosztályban vagy annál feljebb, háromnegyedük a társadalom alsó részén helyezkedik el. A *kilépő nemzedék* két típusa is jellegzetesen különbözik egymástól. A kiszorulók között bő 10%-kal magasabb a depriváltak aránya, s míg a demográfiai kilépők több mint 10%-a a felső középosztályba és az elitbe tartozik, ez az arány ennek csak harmada a kiszorulók körében. (A kiszorulók és az elveszett nemzedék megoszlása a társadalmi osztályhelyzet szempontjából nagyon közel van egymáshoz.) Az *aktív nemzedék* esetében majd háromszor annyian tartoznak a depriváltak közé, ha volt megszakítás a foglalkozási pálya során, mintha nem. A megszakítás nélkül dolgozók felülreprezentáltak mind a közép-, mind a felső középosztályban, mind az elitben. A *belépő nemzedék* osztályhelyzete rosszabb, mint azoké, akik végig aktívan jelen voltak a munkaerőpiacon. Mintegy kétszer annyian vannak köztük a depriváltak, miközben alulreprezentáltak körükben a közép-, és a felső középosztályba, valamint az elitbe tartozók.

9. táblázat. Az életút-típusok és a társadalmi státusz kapcsolata

Nemzedék	Társadalmi státusz
Elveszett nemzedék	-0,46
Kilépő nemzedék 1.	-0,04
Kilépő nemzedék 2.	-0,44
Aktív nemzedék 1.	0,56
Aktív nemzedék 2.	0,15
Belépő nemzedék 1.	0,28
Belépő nemzedék 2.	-0,75
Tanulók	0,32
Átlag	0,00
Szórás	1,00
Eta	0,38
N	3696

Megjegyzés: A táblázatban az egyes nemzedékekhez tartozó társadalmi státusz főkomponens átlagai szerepelnek. Az esetszám a társadalmi státuszra és a nemzedékre vonatkozó együttes adatahiányok miatt korábbi táblázatokban szereplő esetszámnál alacsonyabban alakult.

Mivel – szemben az osztályhelyezettel – a társadalmi státuszindexet mindenkire kiszámítottuk, az életút és a társadalmi státusz kapcsolatát teljesebb körben tudjuk megvizsgálni (9. táblázat). Nem meglepő módon azok helyzete a legjobb (0,56), akik megszakítás nélkül végig a munkaerőpiacon voltak 1988 és 2003 között. Tőlük elég jelentősen lemaradnak (0,15) a középkorú nemzedék azon tagjai, akiknek foglalkozási pályája megszakadt ebben az időszakban, pl. megtapasztalták a munkanélküliséget. Ennél az életút típusnál magasabb az átlagos státusza (0,28) még a sikeres belépő nemzedék tagjainak is, akik 1988 után álltak munkába. Még érdekesebb eredmény, hogy a 2003-ban egyelőre tanuló státuszban lévők társadalmi helyzete még ennél a csoportnál is jobb (0,32).¹⁴ A demográfiai kilépők társadalmi státusza (-0,04) az átlaghoz közeli. Ennél egyértelműen rosszabb a státuszuk azoknak, akik kiszorultak a munkaerőpiacról 1988 és 2003 között, illetve az elveszett nemzedéknek (-0,44 és -0,46). A legrosszabb a társadalmi státusza (-0,75) viszont azoknak, akik munkába sem tudtak állni, bár a képzésből már kiléptek (illetve kihullottak). A leíró eredmények tehát azt mutatják, hogy a társadal-

¹⁴ A tanulók esetében a társadalmi státusz természetesen többnyire a „szülői ház” státuszát jelenti: az ottani egy főre jutó nettó jövedelmet, az ottani lakáskörülményeket, az ottani anyagi és vagyoni helyzetet. Itt tehát valójában a (tovább)tanulás és a jó családi háttér közti kapcsolatról kapunk jellemző adalékot.

mi státusz elsősorban azon múlik, hogy valaki jelen van-e a munkaerőpiacon vagy sem. Utóbbi esetben nem is az átmenetileg megtapasztalt munkanélküliség, hanem a végleges kihullás a rosszabb, aminél már csak az jelent súlyosabb társadalmi gondot, ha valaki már munkába sem tud állni.

Az oksági elemzés módszeréül a regresszió analízist választottuk. Összesen négy modellt mutatunk be, amelyek a fenti négy kutatási kérdésre keresik a választ. Minden esetben a társadalmi státusz értéke a függő változó. Minden modellt két lépésben illesztettünk az adatokra, az A modell mindig az adott konkrét elemzési kérdésre vonatkozik, a B modell pedig különböző kontrollváltozókat is figyelembe vesz. Az eredményeket az 10. táblázat tartalmazza.

Az első kutatási kérdés esetében eredményeink világosan mutatják, hogy még az *elvesztett nemzedék* esetében is, akinek tagjai legalább 15 éve, már 1988 előtt befejezték foglalkozási pályafutásukat, az utolsó foglalkozás¹⁵ sokkal jobban meghatározza a társadalmi státuszukat 2003-ban, mint az, hogy mennyi idősek ők valójában (*1/A modell*). Ez nem változik érdemben akkor sem, amikor a kontrollváltozókat is bevonjuk.¹⁶ Ezek szerint ennél az idős csoportnál jelentősen javít a helyzetükön, ha van aktív kereső a családban, s jelentősen rontja a státuszukat, ha egyedül élő emberről van szó. Szintén rontja a társadalmi státuszt az is, ha a kérdezett család roma volt. A nagyobb településeken élők jobb helyzetben vannak, mint a kisebb településen élők (*1/B modell*).

A második kutatási kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy a *kilépő nemzedék* esetében a kiszoruló társadalmi státusza szignifikánsan rosszabb, mint akik demográfiai okból hagyták el a munkaerőpiacot (*2/A modell*). A leíró adatok alapján (*9. táblázat*) mutatkozó különbség tehát statisztikailag is jelentős. Ugyanakkor a kontrollváltozók bevonása (*2/B modell*) azt eredményezi, hogy a két altípus közti különbség meghatározó szerepe lényegesen, több mint felére csökken, bár szignifikáns marad ($-0,229$ és $-0,097$ béta értékek). Ez azt mutatja, hogy más tényezőkkel – mint a foglalkozás, hogy

¹⁵ Itt és a többi modellben is a foglalkozás esetében (legyen az a jelenlegi vagy az utolsó foglalkozás) a részletes foglalkozási kódból (FEOR/ISCO) indultunk ki, s minden személyhez, aki dolgozik vagy valaha dolgozott, hozzárendeltük a foglalkozásának megfelelő ISEI pontszámot, amelyet nemzetközi mobilitási kutatásokban is alkalmaznak. (Az eljárásról bővebben lásd, Ganzeboom–Treiman (1996)). Azok tehát, akik soha nem dolgoztak, ebből az elvesztett nemzedékre vonatkozó elemzésből kimaradtak.

¹⁶ A kontrollváltozók esetében, dichotóm változóval mértük, hogy van-e aktív kereső a családban (van=1, egyébként 0); hogy a kérdezett egyedül él-e (igen=1, egyébként 0); hogy cigány háztartásról van szó (cigány háztartás=1, egyébként 0). A lakóhely nagysága esetében az egyes települési kategóriákat az ott élők lélekszáma szerint kódoltuk át, hogy a változó megfelelő mérési szintű legyen.

valaki önállóként vagy nem önállóként dolgozik¹⁷, vagy az életkor, a család-összetétel, a gyerekszám, a roma etnikumhoz tartozás, a lakóhely nagysága – jelentős mértékben összefüggésbe hozható az, hogy valaki kiszorult-e a munkaerőpiacról. A kontrollváltozók hatása egyébként a várakozásnak megfelelő: a jobb foglalkozás és kisebb mértékben az önálló pozíció javítja a társadalmi státuszt; szintúgy, ha valaki nagyobb településen él; ha van aktív kereső a családban; miközben az egyedülálló személyek, illetve a cigány etnikumhoz tartozók helyzete szignifikánsan rosszabb.¹⁸

A harmadik kutatási kérdésre a válasz úgy hangzik, hogy szignifikánsan rontja a társadalmi helyzetet az *aktív nemzedéken* belül, ha valaki nem volt végig jelen a munkaerőpiacon 1988 és 2003 között (*3/A modell*). A leíró eredmények (*9. táblázat*) tehát ismét megerősítést nyernek. Ugyanakkor ebben az esetben a kontrollváltozók figyelembe vétele (*3/B modell*) sokkal kevésbé „rontja el a főhatást”, mint a második kutatási kérdés esetében (–0,189 és –0,139 béta értékek). Ugyanazok a tényezők tehát, amelyek erősebben összefüggtek azzal, hogy valaki végleg kiszorult-e a munkaerőpiacról a rendszerváltást követően 1988 és 2003 között, kevésbé függnek össze azzal, ha valaki átmenetileg nem dolgozott ebben az időszakban. A kontrollváltozók hatásával kapcsolatban érdemes még kiemelni, hogy ebben a modellben a korábbiakhoz relatíve kevésbé rontja a társadalmi státuszt a cigány etnikumhoz tartozás (–0,139, szemben az *1/B*, illetve *2/B modellek* –0,264; –0,233 béta értékeivel). Ha tehát egy roma hosszú időn keresztül bent tud maradni – esetleg kisebb megszakítással – a munkaerőpiacon, helyzete nem lesz annyival rosszabb (bár azért szignifikánsan rosszabb lesz) a hozzá más tényezők szempontjából hasonló nem roma társainál, mint abban az esetben, ha egyáltalán nem dolgozik, akár azért mert idős, akár azért, mert végleg kiszorult a munkaerőpiacról.

¹⁷ Tekintettel arra, hogy a nemzetközi ISEI pontszám a foglalkozást „minősíti”, függetlenül attól, hogy valaki alkalmazottként vagy önállóként gyakorolja azt, egy további dichotom változóval mértük, ha valaki önálló volt (önálló=1, egyébként 0).

¹⁸ Tulajdonképpen egyedül a gyerekszám „nem működik”, mivel a modellben az erre vonatkozó mérés (3 és több gyerek=1, egyébként 0) az elemzésbe bevont más változók mellett nem szignifikáns (bár a becslés előjele negatív, tehát a magas gyerekszám rontja a társadalmi helyzetet).

10. táblázat. A különböző nemzedékhez tartozók társadalmi státuszának meghatározói (standardizált regressziós együtthatók)

	1. Elveszett nemzedék		2. Kilépő nemzedék		3. Aktív nemzedék		4. Fiatal aktívak és belépők	
	A modell	B modell	A modell	B modell	A modell	B modell	A modell	B modell
1. A nemzedékek altípusai								
Kiszorulók (ref.: demográfiai kilépők)	–	–	–	–0,097***	–	–	–	–
			0,229***					
Aktívak megszakítással (ref.: aktívak megszakítás nélkül)	–	–	–	–	–0,189***	–0,139***	–	–
Fiatal aktívak megszakítás nélkül (ref.: belépők)	–	–	–	–	–	–	0,071*	0,007
2. A jelenlegi (utolsó) munkaerő-piaci helyzet jellemzői								
Foglalkozási státuszpontszám (ISEI)	0,375***	0,344***	–	0,374***	–	0,382***	–	0,348***
Vállalkozó (ref.: alkalmazott)	–	–	–	0,047*	–	0,191***	–	0,184***
A háztartásban van aktív kereső (ref.: nincs)	–	0,257***	–	0,223***	–	–	–	–

Kolosi Tamás–Róbert Péter: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának...

	1. Elvesztett nemzedék		2. Kilépő nemzedék		3. Aktív nemzedék		4. Fiatal aktívak és belépők	
	A modell	B modell	A modell	B modell	A modell	B modell	A modell	B modell
3. Demográfiai jellemzők								
Életkor	0,094*	0,086*	–	0,124***	–	–0,002	–	0,028
Sokgyerekes: 3–x eltartott gyermek él a háztartásban (ref.: nincs gyermek vagy 1–2 gyermek)	–	–	–	–0,004	–	–0,030	–	–0,028
Egyedül él (ref.: nem él egyedül)	–	–0,083*	–	–0,102***	–	–	–	–
Cigány származású (ref.: nem cigány származású)	–	0,264***	–	–0,233***	–	–0,139***	–	0,245***
A lakóhely nagysága (lélekszám)	–	0,102**	–	0,106***	–	0,103***	–	0,068*
R ² (magyarázóerő)	15,1%	29,3%	5,2%	40,0%	3,5%	27,9%	0,4%	28,2%
N	505		1183		1014		828	

Megjegyzés: Az egyes nemzedékek esetében az A modell mindig az adott konkrét elemzési kérdésre vonatkozik, a B modell pedig különböző kontrollváltozókat is figyelembe vesz.

Szignifikancia-szintek: *** p< 0,001; ** p< 0,01; * p<0,05.

A negyedik kutatási kérdés esetében, nem egyszerűen azt ellenőriztük, hogy az 1988 és 2003 között végig a munkaerőpiacon lévők társadalmi státusza hogyan viszonyul az 1988 után belépőkéhez. A leíró eredmények (9. táblázat) világosan mutatták az előbbieket státuszjelölését az utóbbiakhoz képest. Ez a különbség azonban lehet egyszerű „öregedési” hatás, hiszen az aktív nemzedéknek több ideje volt a státuszfelhalmozásra, mint a belépő nemzedéknek. Ezért az aktív nemzedék esetében csak azokat vettük figyelembe az összehasonlításnál, akik 45 év alattiak, hogy csökkentsük az életkori hatást. Így modellünk csak minimális mértékben mutatja, hogy az aktív nemzedék fiatal képviselőinek státusza valóban magasabb az utánuk következő („trónkövetelő”) belépő nemzedék képviselőinél (4/A modell). Sőt, ez a hatás is teljesen eltűnik a kontrollváltozók figyelembe vételekor (4/B modell). Valójában tehát arról van szó, hogy a két egymást követő nemzedék esetében a társadalmi státuszban mutatkozó különbség nem generációs jellegű (az életkor hatása nem is szignifikáns), hanem a foglalkozástól, a lakóhelytől, s az etnikumtól függ, amely utóbbi tényező ebben a modellben ismét elég jelentős szerepet játszik. Megjegyezzük, a belépő nemzedékre vonatkozó modellben (de az aktív nemzedékre vonatkozóban is) az önálló foglalkozási pozíció egyébként erősebben javítja a társadalmi helyzetet.

3.3. A foglalkozási mobilitás és a társadalmi státusz

Elemzésünk utolsó lépéseként az *aktív nemzedékre* vonatkozóan végeztünk el még egy vizsgálatot annak érdekében, hogy a középgenerációnál pontosabban feltárjuk a foglalkozási mobilitás és a társadalmi helyzet összefüggését. Egy hagyományos intragenerációs mobilitási tábla formájában összevetettük az ide tartozó emberek esetében az 1988-as és a 2003-as foglalkozási helyzetüket. Ennek alapján megkülönböztettük a felfelé mobil, az immobil, valamint a lefelé mobil személyeket és megvizsgáltuk, hogy az egyes kategóriába tartozók milyen társadalmi státuszt értek el 2003-ra. Külön vizsgáltuk ebből a szempontból azokat, akik megszakítás nélkül jelen voltak a munkaerőpiacon és azokat is, akik esetében volt valamilyen megszakítás. Külön megnéztük a férfiakra és a nőkre vonatkozó adatokat is.

11. táblázat. Intragenerációs mobilitási tábla az aktív nemzedék tagjaira, 1988–2003

	1. Nagy- és közepes vállalkozó + szabadfogl. értelm.	2. Felső- és középvezetők + értelmiségiek	3. Egyéni vállalkozók + gazdálkodók	4. Alsóvezetők + egyéb szellemi dolgozók	5. Szakmunkások	6. Szakképzetlen munkások	Összesen
1. Nagy- és közepes vállalkozó + szabadfoglalkozású értelmiségiek	(2,34) 2	.	(2,96) 2	.	.	.	(2,64) 4
2. Felső- és középvezetők + beosztott értelmiségiek	(2,39) 6	1,01 148	(1,44) 20	(0,94) 22	(0,24) 5	(0,05) 3	1,0 204
3. Egyéni vállalkozók + gazdálkodók	.	(0,68) 7	(0,71) 23	(0,82) 2	(-0,05) 2	(0,12) 2	0,64 36
4. Alsóvezetők + egyéb szellemi dolgozók	.	1,23 30	(1,25) 15	0,45 106	(0,53) 7	(0,11) 13	0,61 171
5. Szakmunkások	.	(0,83) 15	0,72 47	(0,48) 25	0,23 287	-0,19 52	0,27 426
6. Szakképzetlen munkások	.	(0,45) 4	(0,15) 16	(0,53) 3	(-0,04) 20	-0,39 146	-0,27 189
<i>Összesen</i>	(2,37) 8	1,01 204	0,85 123	0,53 158	0,22 321	-0,30 216	0,40 1030

Megjegyzés: Az egyes cellákban a társadalmi státuszpontszám átlaga és alatta az esetszámok szerepelnek. A 30 alatti esetszámok esetében a státuszpontszámot zárójelbe tettük.

Ennek az elemzésnek a „bemenő” adatait mutatja a 11. táblázat. Egy 6x6 kategóriás mobilitási táblázatot alakítottunk ki, ahol a következő összevont kategóriákat szerepeltettük: nagy- és közepes vállalkozó + szabadfoglalkozású értelmiség; felső- és középvezetők + alkalmazott értelmiség; egyéni vállalkozó + gazdálkodó; alsóvezető + egyéb szellemi dolgozó; szakmunkás;

és szakképzetlen munkás. A táblázatban egyfelől az egyes cellákhoz tartozó társadalmi státuszpontszám átlagát, másfelől az értékek mögötti esetszámot közöljük. Utóbbi alapján megállapítható, hogy a vizsgált 1030 ember 69%-a a mobilitási tábla „főátlóján” található, tehát az itt definiált értelemben nem volt foglalkozásilag mobil 1988 és 2003 között.¹⁹ Emellett a mobil személyek nagy része is a főátló közelében lévő cellákban található.²⁰ Az adatok tehát nem mutatnak tömeges foglalkozási átrétegződésre. Nincs azonban lehetőségünk arra, hogy ezeket az eredményeket összevessük más adatokkal, mivel ilyenek nem állnak rendelkezésre. Ugyanakkor nagyon valószínű, hogy a foglalkozási mobilitást ezzel a megközelítéssel valamelyest alábecsüljük, s feltehetőleg több elmozdulást mutatna ki egy olyan elemzés, amely az 1988 és 2003 közötti foglalkozási helyzetet mondjuk az ISEI pontszámok szintjén hasonlítaná össze, mivel kategóriáink belsőleg heterogének lehetnek egy ilyen részletesebb mérés szerint.

A 11. táblázat arra is rámutat, hogy a foglalkozási kategóriák közötti különböző irányú mozgások nincsenek egyértelmű összefüggésben a társadalmi státusszal; nem áll fenn, hogy a felfelé mobilitáshoz mindig magasabb, a lefelé mobilitáshoz mindig alacsonyabb státuszérték tartozna, mint egy adott kategóriában való megmaradáshoz (immobilitáshoz). A hagyományos értelemben vett foglalkozási mobilitás és a társadalmi státusz kapcsolata tehát nem „lineáris”. Mindezt pontosan tükrözik részletes eredményeink a 12. táblázatban.

Az *aktív nemzedék* tagjai közül egyfelől nagyobb mértékű volt a mobilitás azok esetében, akiknél a foglalkozási pálya megszakított volt, azokhoz képest, akik folyamatosan a munkaerőpiacon voltak 1988 és 2003 között. A férfiak szintén mobilabbak voltak, mint a nők. A mobilak között nagyobb arányban mutatkozik lefelé mobilitás azok esetében, akiknél megszakítás történt. A nőkről általában elmondható, hogy ritkább náluk a felfelé mobilitás, mint a férfiaknál. A társadalmi helyzetre vonatkozó eredmények pedig

¹⁹ Megnéztük természetesen az eredeti foglalkozási bontás alapján képzett 12x12 kategóriás táblát is. A főátlón szereplő immobilak aránya ebben az esetben 63% volt. Az összevonással tehát viszonylag kis mértékű mobilitást veszítettünk. Ugyanakkor a mobil személyek a 12x12 kategóriás táblában rendkívül szóródtak.

²⁰ Ellenőriztünk néhány „extrémnek” tűnő mobilitást. Például az a két személy, aki „lefelé” mozgott a legfelső kategóriából a 3. kategóriába, valójában szabadfoglalkozású értelmiségiek, akik egyéni vállalkozók lettek. Néhány fizikai foglalkozású személy erősen felfelé mobil volt és a 2. kategóriába került, ők többnyire középvezetők lettek, nem felsővezetők és nem értelmiségiek. Néhány személy a 2. kategóriából a fizikai munkások közé „süllyedt”, ők részben értelmiségiek, részben középvezetők voltak, de nem felsővezetők.

össességében azt mutatják, hogy felfelé mobilitás után sokkal jobb, lefelé mobilitás után pedig kicsit jobb a státusz átlaga, mint azok körében, akik foglalkozási csoportja változatlan volt az elmúlt 15 év során. Ha a foglalkozási pálya megszakítás nélküli, akkor mindkét nem esetében egy U alakú görbe rajzolódik ki, a nőknél valamivel alacsonyabb státuszértékekkel. Itt tehát nyilvánvalóan szándékolt és nem kényszerű „lefelé” mobilitásokról van szó, ami csak egy hagyományos foglalkozási mobilitási szemléletből adódik, valójában ezek az emberek „felfelé” mozogtak. Egy munkaerő-piaci kilépés, megszakítás után viszont már inkább elképzelhető, hogy a foglalkozási lefelé mobilitás (vagy akár bármiféle mobilitás) kényszerű lépés volt. Ebben a csoportban mindkét nem esetében a társadalmi státusz értéke a felfelé mobilak között magasabb ugyan, mint az immobilak között, de alacsonyabb annál, mint amilyen társadalmi státuszt elértek azok, akik megszakítás nélkül mozogtak felfelé a foglalkozási hierarchiában. A lefelé mobilak társadalmi státusza pedig csak kevéssel jobb, mint azoké, akik megszakítás ellenére is megmaradtak ugyanabban a foglalkozási csoportban.²¹

12. táblázat. A foglalkozási mobilitás és a társadalmi státusz az aktív nemzedék különböző alcsoportjaiban

Mo-bi- litás típus	Megszakítás nélküli foglalkozási pálya				Megszakításos foglalkozási pálya				Összesen	
	Férfiak		Nők		Férfiak		Nők		Meg- oszlás (%)	Stá- tus (%)
	Meg- oszlás (%)	Stá- tus	Meg- oszlás (%)	Stá- tus	Meg- oszlás (%)	Stá- tus	Meg- oszlás (%)	Stá- tus		
Lefelé mobil	8,1	0,84	8,6	0,77	21,3	-0,01	18,6	0,24	12,5	0,40
Immo- bil	69,5	0,48	80,5	0,42	56,2	-0,23	65,3	0,21	69,3	0,32
Felfelé mobil	22,4	0,89	10,9	0,77	22,5	0,34	16,1	0,67	18,2	0,72
Össze- sen	100,0	0,59	100,0	0,49	100,0	-0,06	100,0	0,29	100,0	0,40
N	394		267		170		199		1030	

²¹ Egy alternatív értelmezési lehetőségként utalhatunk arra is, hogy a társadalmi státusz mérésekor nagy szerepet játszottak olyan lakás-, anyagi, illetve vagyoni elemek, amelyek még egy foglalkozási lefelé mobilitás esetén sem szükségszerűen vesznek el.

Érdekes, hogy azok között, akiknek a foglalkozási pályája megszakadt, a nők társadalmi státusza magasabb a férfiaknál. Itt az elemszámok nem tették már lehetővé, hogy különbséget tegyünk a demográfiai vagy nem demográfiai típusú megszakítás között, de azt látjuk, hogy a megszakítás ténye nagyobb „kárt” okozhatott a férfiak, mint a nők számára. Feltételezhető, hogy a nők esetében a megszakítás mögött gyakoribb volt a demográfiai ok (gyerекszülés), a férfiaknál viszont inkább kiszorulásról, a munka időleges elvesztéséről volt szó. Összességében ebből az elemzésből is az derül ki, hogy a társadalmi helyzetet a megszakítás jobban veszélyezteti, s az elmúlt 15 évben is nagyobb státuszvesztést okozhatott, mintha valaki képes volt végig a munkaerőpiacon maradni, akár azon az áron is, hogy rosszabb foglalkozási pozícióba került.

4. Néhány következtetés

Elemzéseink azt mutatják, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszak a társadalmi rétegződés szempontjából három jól elkülönülő szakaszra osztható. Az 1990-es évek fordulóján a kapun belüli munkanélküliség valódi munkanélküliséggé változott, a rendszerváltás egy mély gazdasági válsággal kapcsolódott egybe. Ebben az időszakban a társadalmi és jövedelmi egyenlőtlenségek radikálisan megnöttek, megjelent egy jelentős vállalkozói, majd ebből kinövő nagyvállalkozói réteg, a piacképes menedzserek és értelmiségiek anyagi helyzete gyorsan javult. Ugyanakkor a szegénység mélysége lényegében nem változott, viszont a gazdasági válságból adódó életszínvonal csökkenés elsősorban a középrétegek jelentős részét sodorta szegénység közeli állapotba. Az 1990-es években beinduló gazdasági növekedés lényegében stabilizálta az egyenlőtlenségeket, a felülről lecsorduló növekedés előbb a felső rétegeket érte el, majd évről évre újabb 10–10% érezte a növekedés kedvező hatását. Ennek következtében a középrétegek helyzete stabilizálódott, az egyértelműen nyertes felső egyharmad mellé lassan egy újabb egyharmad emelkedett ki a szegénység közeli állapotból. A 21. század első éveiben újabb tendenciák bontakoznak ki. Egyfelől a minimálbér emelése és a szociálpolitikai és nyugdíjpolitikai intézkedések, másfelől a vállalkozói szférára kedvező piaci helyzete és a közalkalmazottakat preferáló kormányzati intézkedések azt eredményezték, hogy a felső és alsó rétegeknél nagyobb mérvű volt az anyagi helyzet javulása, mint a társadalom középső 40–50%-ánál.

Mindenesetre mára kialakulni látszik egy stabilizálódó osztályszerkezet. A 10–12%-nyi felső középosztály belsőleg erőteljesen differenciált, de az elmúlt másfél évtizedben egyértelműen javult a társadalmi státusza. A további 30%-ot kitevő klasszikus polgári középosztály belsőleg szintén differenciáltan élte meg a rendszerváltást, de többségüket inkább a nyertesek közé sorolhatjuk. Más a helyzet a közel 40%-ot kitevő munkásosztállyal. Az 1990-es évek elejének gazdasági válsága és szűkülő munkaerőpiaca az ő státuszukat rengette meg leginkább, s a beindult gazdasági növekedésből és a politikai ciklusoknak megfelelő állami osztogatásokból is relatíve ők részesültek a legkevésbé. Végül a mintegy 20%-nyi deprivált folyamatos szegénységben és az államtól való függőségben él, még akkor is, ha az elmúlt 2–3 évben jövedelmük az átlagosnál jobban nőtt.

Elemzéseink eredményei szerint is a munkaerő-piaci részvételnek meghatározó szerepe van a társadalmi rétegződésben. Ugyanerre a következtetésre juthatunk, ha a generációs szempontokat is figyelembe vesszük. Ekkor azt tapasztaljuk, hogy a rendszerváltást már a munkaerőpiacon kívül megélők esetében az életkornál (tehát, hogy hány éve vannak nyugdíjban) sokkal jelentősebb szerepe van annak, hogy milyen foglalkozási státuszuk volt a rendszerváltás előtt. Az elmúlt másfél évtizedben kilépők szignifikánsan különbözőek aszerint, hogy demográfiai okokból mentek-e nyugdíjba vagy kiszorultak a munkaerőpiacról. Sőt az aktívkorú nemzedékben is a foglalkozási pozíción túl az differenciál leginkább, hogy hosszabb-rövidebb időre munkanélkülivé váltak-e vagy folyamatos volt gazdasági aktivitásuk. Figyelemre méltó, hogy a romák esetében is a munkaerőpiacon való bent maradásnál, illetve a belépésnél jelentkezik az igazi hátrány. Aki munkát kap, s azt meg tudja tartani, azok között már lényegesen kisebb az etnikai szegregáció. Végül a legrosszabb életkörülmények között a generációs metszetben nem a nyugdíjasok, hanem azok a fiatalok vannak (egy-egy belépő korosztály 10–12%-a), akik iskoláikat elvégezve nem tudnak elhelyezkedni.

Adataink azt mutatják, hogy a rendszerváltás turbulens változásaihoz képest viszonylag szerény volt az aktív nemzedéken belüli foglalkozási mobilitás, s ez is kevésbé írható le a hagyományos „felfelé” vagy „lefelé” irányuló mobilitás fogalmaival, mintsem az egyén által szándékolt, illetve a külső helyzet által kikényszerített mobilitással. Az időszak egészében aktív korú férfiak kétharmada, a nők háromnegyede foglalkozási értelemben nem volt mobil. A férfiak több mint 20, a nők közel 15%-a minden értelemben „felfelé” volt mobil a rendszerváltás óta eltelt időszakban. A „lefelé” mobilak között is szép számmal voltak ugyanakkor, akik a jobb anyagi helyzetért hagyták el magasabb presztízsű foglalkozási státuszukat. Összességében az

aktív nemzedék több mint egytizede kényszerült az életszínvonalában is romlást hozó „lefele” mobilitásra.

IRODALOM

- Bukodi E. – Róbert P. 2002: Men’s career mobility in Hungary during the 1990s. GLOBALIFE – Life Courses in the Globalization Process. Working Paper (38). Bamberg.
- Fábián Z. – Róbert P. – Szivós P. 1998: Az anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 1998. Budapest: TÁRKI. 72–91. p.
- Fábián Z. – Kolosi T. – Róbert P. 2000: Fogyasztás és életstílus. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2000. Budapest: TÁRKI. 225–259. p.
- Ganzeboom, H. B. G. – D. Treiman 1996: Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*, Vol. 25, No. 1.
- Kolosi T. 1987: Tagolt társadalom. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. 2000: A terhes babapiskóta. Budapest: Osiris.
- Kolosi T. – Sági M. 1998: Hullámzó háztartások. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 1998. Budapest: TÁRKI. 45–71. p.
- KSH 1997: Mikrocenzus, 1996. A foglalkoztatottság alakulása, 1980–1996. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH 2003: Társadalmi helyzetkép, 2002. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Lenski, G. 1954: Status crystallization: A non-vertical dimension of social status. *American Sociological Review*, Vol. 19, No. 2.
- Tóth I. Gy. 2003: Jövedelemegyenlőtlenségek: tényleg növekszenek vagy csak úgy látjuk? *Közgazdasági Szemle*, L. évf. 209–234. p.